

BOSHLANG'ICH SINIF ONA TILI DARSLARIDA SOZ TARKIBI VA YASALISHINI OQITISHNING AHAMIYATI

Mavlyanova Dilafruz Abduraimovna

Toshkent shahar Bektemir tumani

348 - maktab boshlang'ich sinf o'qituvchisi

Annotatsiya: *Boshlang'ich sinflarda ona tili fanini o'qitish o'quvchilarni o'zbek tilining imlosi, talaffuzi va o'qilishini o'rganishda muhim bosqichlardan biri hisoblanadi. Shu bois, ushbu maqola ona tili darslarida so'z tarkibi va yasalishini o'rganishga bag'ishlangan.*

Kalit so'zlar: *morfema, leksema, lisoniy birlik, leksik ma'no, o'zak va affiksial morfema.*

Boshlang'ich sinf ta'limida o'quv jarayonini tashkil etish holati jiddiy bo'lib, o'quv faoliyatini bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. Chunki bu davrda o'quvchining ta'lim tushunchalarini qabul qilish salohiyati yuqori saviyada bo'lib, ularni muntazam ravishda nazorat qilib borish lozim bo'ladi.

Darslarda ko'proq ularni qiziqtirish uchun innovastion texnologiyalardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ayniqsa, hamkorlikka asoslangan o'quvchilarning faolligini oshirishga mo'ljallangan o'quvchilarni boshqarish fikrini eshitish, tushunish, hurmat qilish, o'zgaralar manfaati bilan hisoblashish, ularga o'rgatish, ta'sir qila olish, o'zining va boshqalarning fikrini sezish, his qilish, o'zini boshqarish fikrini aniq, lo'nda va puxta bayon eta olishga o'rgatishdan iboratdir.

O'quv dasturlariga ko'ra, boshlang'ich sinf o'quvchilari so'zning tarkibi bilan dastlab 2-sinfdaligidayoq tanishadilar, ular o'zakdosh so'zlarning umumiy qismini topishga o'rganadilar. 3-sinfda esa o'zak so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarini o'rganadilar va shu mavzular bo'yicha mashqlarni bajaradilar.

4-sinfda esa o'quvchilarning 2-3 sinflarda so'z tarkibi yuzasidan olgan bilimlari, malaka va ko'nikmalari amaliy mashqlar jarayonida mustahkamlab, kengaytiriladi va chuqurlashtiriladi. Bu mavzuni takrorlashga jami 5 soatgina vaqt ajratilgan, xolos. 48-mashqdan to 60-mashqgacha o'quvchilar iloji boricha ko'proq o'zakdosh so'zlar, so'z yasovchi va so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarini topishlariga e'tibor beriladi.

– So'z tarkibi mavzusining birinchi dars mashg'uloti o'zak va o'zakdosh so'zlar, qo'shimchalar va ularning turlarini takrorlashga bag'ishlanadi. Ushbu darsda ko'zda tutilgan maqsad – o'zak va qo'shimchalarni aniqlay olish, qo'shimchalarning vazifasini (so'z yasash, so'zlarni o'zaro bog'lash) ajrata olish yuzasidan o'rganilganlarni esga tushirishdan iborat. Dars jarayonida 48-, 49-, 50-mashqlar bajariladi va 51-mashq uyga vazifa sifatida tavsiya etiladi.

Ikkinchi dars mashg'ulot – O'zak va qo'shimchalar||ni takrorlashga bag'ishlanadi. Darsda so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarni ajrata olish, so'z yasovchi

qo'shimchalar yordamida yangi so'zlar yasay olish ko'nikmasini o'stirishga asosiy e'tibor beriladi. 52-, 53-, 54-mashqlar shartiga ko'ra bajartiriladi. 55-mashq esa uyga vazifa sifatida beriladi.

Uchinchi dars mashg'ulotda ham o'zak va qo'shimchalar takrorlanadi, o'quvchilarda so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchi qo'shimchalarni o'rinli qo'llay olish ko'nikmasini o'stirishga asosiy e'tibor beriladi. Darsda 56-, 57-, 58-mashqlar shartiga ko'ra bajariladi. Uyda bajarish uchun 59-mashq tavsiya etiladi.

To'rtinchi dars mashg'ulot – yozma ish (bayon)ga bag'ishlanadi. Darslikning 60-mashqidagi matn dastlab o'qib chiqiladi va berilgan rejaga ko'ra qayta hikoyalash usulida o'quvchilar bayon yozadilar. Darsning va bayonning asosiy maqsadi ham bitta matnni qayta hikoyalash orqali o'quvchilarda bog'lanishli nutqni o'stirish.

Beshinchi dars mashg'ulot esa yozma ish (bayon)ning tahlili va xatolar ustida ishlashga, so'z tarkibi yuzasidan umumiy takrorlashga bag'ishlanadi. Shuning uchun ham ushbu darsning maqsadi o'quvchilar yo'l qo'ygan tipik xatolar ustida ishlash, so'z tarkibi yuzasidan o'rganilgan bilim va ko'nikmalarni 61-mashq asosida takrorlash hamda umumlashtirishdan iborat.

So'z tarkibini tahlil qilishda esa o'quvchilar o'zak va qo'shimchalarni topish va ularni ko'rsatibgina qolmay, balki ulardan shu so'zni to'g'ri eshita olish, to'g'ri talaffuz qilish va to'g'ri yoza olishlariga erishish talab etiladi. Buning uchun esa so'z tarkibini aniqlashga oid mashq og'zaki yoki yozma ravishda o'tkazib boriladi. So'z tarkibi yuzasidan olib boriladigan mashqlar o'quvchilarda so'z va uning yozilishiga ongli ravishda qarashni tarbiyalaydi.

Ona tili har bir elatning, xalqning, millatning o'z tili. Ona tili lug'at tarkibi, asosan, shu tilga mansub xalqning turmushi, madaniyati va an'alarini ifodalaydigan so'z va tushunchalardan iborat bo'ladi. Ona tili taraqqiyoti har bir elat, xalq va millatning ijtimoiy rivojlanishi bilan uzviy bog'liq.

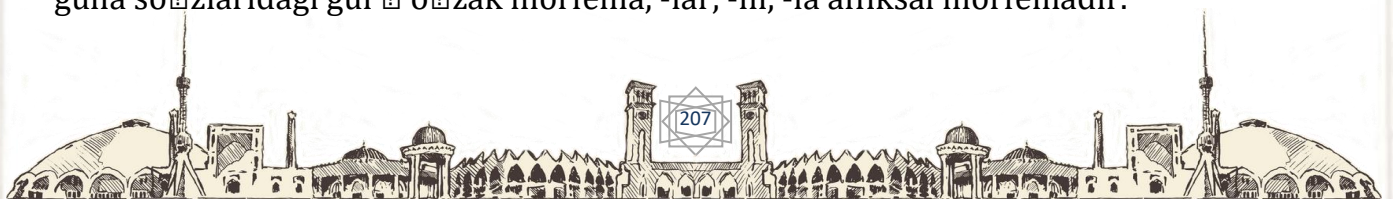
Morfema (yunoncha: morphe — shakl) — o'ziga xos shakl va ma'noga ega bo'lgan, boshqa ma'noli qismlarga bo'linmaydigan, so'z (leksema) yasash yoki so'zning shaklini hosil qilish uchun xizmat qiladigan lisoniy birlik. Morfemalar o'zbek tilida, asosan, affiks holatida bo'ladi. Masalan, -chi (kurashchi), -shunos (siyosatshunos), -q (taroq), -ki (tepki), -li (aqli), -chan (ishchan), -la (tuzla), -illa (taqilla), -lar (bolalar), -roq, (kattaroq), -mtir (qoramtir) va hokazo.

So'zning leksik ma'nosini aniqlash maqsadida uni morfemalarga ajratish til haqidagi fanda o'zining nazariy asosiga ega.

Morfema so'zning eng kichik, bo'linmaydigan ma'noli qismi. Morfema ikki turga bo'linadi:

1. O'zak morfema so'zda albatta qatnashadigan va leksik ma'no anglatadigan morfema.

2. Affiksial morfema mustaqil holda leksik ma'no anglatmay, so'zning leksik va grammatik ma'nolari shakllanishi uchun xizmat qiladigan morfema. Masalan, gullarni, gulla so'zlaridagi gul o'zak morfema, -lar, -ni, -la affiksial morfemadir.

Affikslar (qoʻshimchalar) ikki turga boʻlinadi:

3. Soʻz yasovchi qoʻshimchalar. Ular soʻzning leksik maʼnosini shakllantirish uchun xizmat qiladi. Masalan, bogʻbon, paxtakor, gulzor, ishchi soʻzlaridagi -bon, -kor,

-zor, -chi soʻz yasovchi affikslardir.

4. Shakl yasovchi qoʻshimchalar. Bu qoʻshimchalar soʻzlarni grammatik jihatdan shakllantirib, turli grammatik maʼnolarni ifodalaydi. Masalan, maktablarimizni soʻzida -

lar, -imiz, -ni shakl yasovchi qoʻshimchalar boʻlib, -lar koʻplik maʼnosini, -imiz egalikning I shaxs koʻplik maʼnosini, -ni tushum kelishigi maʼnosini ifodalaydi.

Morfemalarning qoʻshilishi bir-biriga taʼsir qiladi, bundan tashqari, koʻpgina oʻzak va soʻz yasovchi qoʻshimchalar koʻp maʼnoli. Shunga qaramay, koʻp soʻzlarning leksik maʼnosini uning morfemik tarkibiga qarab aniqlash qiyin, bu maqsadda soʻzni morfemalarga ajratishdan foydalanishga toʻgʻri keladi.

Oʻquvchilar soʻzning morfemik tarkibini va soʻz yasashini oʻrganishlariga qarab, soʻzni morfemalarga ajratishdan ongli foydalana boshlaydilar. Ular yasama soʻzlarning leksik maʼnosini soʻzlarning semantik oʻxshashligiga qarab bilib oladilar.

Soʻzlarning morfemik tarkibi ustida ishlashning ahamiyati va shunga mos ravishda oʻqituvchining vazifalariga quyidagilar kiradi:

1. Soʻzning morfemik tarkibi ustida ishlash bilan oʻquvchilar soʻzning leksik maʼnosini aniqlashning asosiy usullaridan birini bilib oladilar. Bunda oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilar soʻzlarning leksik maʼnosi va morfemik tarkibi bir-biriga bogʻliqligini bilib olishi uchun eng qulay sharoit yaratish, shu asosda ularning lugʻatiga aniqlik kiritishga maqsadga muvofiq rahbarlik qilish hisoblanadi.

2. Soʻz yasashi haqidagi elementar bilim ham oʻquvchilarning tilimizning yangi soʻzlar bilan boyishining asosiy manbasini tushinishlari uchun muhimdir. Yangi soʻz tilda mavjud boʻlgan morfemalardan, maʼlum usul va modellar asosida vujudga keladi (yasaladi). Soʻz yasashini kuzatish oʻquvchilarda soʻzga faol munosabatni shakllantirishga ijobiy taʼsir etadi, tilning rivojlanish qonuniyatlarini tushunishga olib keladi.

3. Soʻz yasashi asoslari bilan tanishish oʻquvchilar lugʻatini atrof-muhit haqidagi bilimlar bilan boyitishga imkon beradi. Predmet, jarayon, voqea-hodisalar haqidagi tushunchalar soʻz bilan ifodalanadi. Soʻzlar oʻrtasidagi maʼno va tuzilish jihatidan bogʻlanishni belgilash oʻzaro munosabatda boʻlgan tushunchalar oʻrtasidagi bogʻlanishga tayanadi (masalan, traktor va traktorchi soʻzlari oʻzaro munosabatda boʻlgan tushunchalar, shu tufayli maʼno va tuzilishiga koʻra bogʻlangan). Oʻquvchilar soʻzlarning maʼno va tuzilishiga koʻra oʻzaro munosabatini haqiqatan bilsalar, atrof- muhitda mavjud boʻlgan predmetlar, jarayonlar, voqealar oʻrtasidagi bogʻlanishni chuqur tasavvur etadilar, biladilar.

Soʻzda morfemaning ahamiyatini anglash, shuningdek, qoʻshimchalarning semantik maʼnosini bilish oʻquvchilarda nutqning aniq shakllanishiga taʼsir etadi. Oʻqituvchining vazifasi oʻquvchilarning soʻzning leksik maʼnosini tushunibgina qolmay, kontekstda aniq qoʻshimchali soʻzlardan ongli foydalanishlarini ham oʻrgatish hisoblanadi.

Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish imloviy malakalarni shakllantirishda ham katta ahamiyatga ega. Fonetik tamoyil yangi oʻzbek imlosining yetakchi tamoyili boʻlib, bunga binoan soʻzlar va ularning tarkibiy qismi (oʻzak va qoʻshimchalar) koʻproq talaffuziga muvofiq yoziladi. Oʻzak va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini nazariy asosda shakllantirish fonetik, soʻz yasashga oid, grammatik bilimlarni maqsadga muvofiq tatbiq etishni talab qiladi. SHuning uchun soʻzning morfemik tarkibini oʻrganishning muhim vazifalaridan biri oʻzak va qoʻshimchalarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish uchun zarur boʻlgan bilim va koʻnikmalar asosini yaratish hisoblanadi.

Soʻzning morfemik tarkibini oʻrganish oʻquvchilarning aqliy qobiliyatini oʻstirishda, xususan, til birligi sifatida soʻzni ongli bilib olish uchun zarur boʻlgan maxsus aqliy koʻnikmalarni shakllantirishda ham ahamiyatli. Oʻqituvchining vazifasi taʼlim jarayonida bilimni oʻzlashtirish bilan oʻquvchilarda aqliy faoliyatni oʻstiradigan, analiz, taqqoslash koʻnikmalarini shakllantiradigan sharoit yaratish hisoblanadi.

Boshlangʻich sinf ona tili darslarida oʻquvchilarga soʻz tarkibi va yasashini oʻrgatishda quyidagi metodikadan foydalanish maqsadga muvofiq.

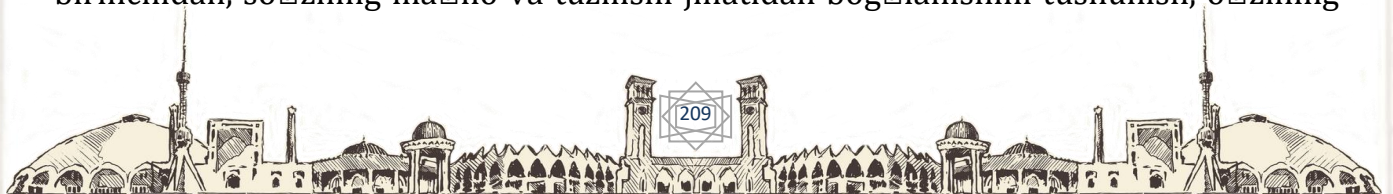
Boshlangʻich sinflar ona tili dasturiga muvofiq soʻzning morfemik tarkibi III sinfda oʻrganiladi. IV sinfda soʻz turkumlarini oʻrganish bilan bogʻliq holda soʻzning tarkibi haqidagi bilimlarni takomillashtirish koʻzda tutiladi.

Avvalo, til materialini oʻrganish tizimi nimaligini aniqlab olish zarur.

Til materialini oʻrganish tizimi deganda aniq, ilmiy asoslangan izchillikdagi va oʻzaro bogʻlanishdagi bilimlar yigʻindisini oʻzlashtirishni taʼminlaydigan maqsadga qaratilgan jarayon, shuningdek, shu asosda amaliy koʻnikmalarni shakllantirish tushuniladi. Soʻzning morfemik tarkibiga tatbiq qilganda, tizim soʻz yasashga oid va grammatik bilimlarni oʻzlashtirish: a) dastur materialini oʻrganish tizimida soʻzning morfemik tarkibini oʻrganishning oʻrni bilan; 2) oʻzak, oʻzakdosh soʻz, soʻz yasovchi qoʻshimcha, shakl yasovchi qoʻshimcha tushunchalari ustida ishlashdagi izchillik bilan; 3) soʻzning morfemik tarkibi va soʻz yasashining oʻzaro bir-biriga taʼsir qilishi bilan; 4) morfemalarni toʻgʻri yozish malakasini shakllantirish ustida ishlash bilan bogʻliqligini belgilab beradi.

Mavzuni oʻrganishda toʻrt bosqich ajratiladi:

Birinchi bosqich soʻz yasashini oʻrganishga tayyorgarlik bosqichi. Bu bosqichning vazifasi oʻquvchilarni bir xil oʻzakli soʻzlarning maʼno va tuzilishiga koʻra bogʻlanishini tushunishga tayyorlash. Bunday vazifaning qoʻyilishiga sabab, birinchidan, soʻzning maʼno va tuzilishi jihatidan bogʻlanishini tushunish, oʻzining

lingvistik mohiyatiga ko'ra, bir xil o'zakli so'zlarni va so'z yasalishini o'zlashtirishga asos hisoblanadi.

Ikkinchi bosqich - bir xil o'zakli so'zlarning xususiyatlari va barcha morfemalarning mohiyati bilan tanishtirish. Bu bosqichning asosiy o'quv vazifasi - so'zlarning ma'noli qismlari sifatida o'zak, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalar bilan tanishtirish, o'zakdosh so'zlar tushunchasini shakllantirish, bir xil o'zakli so'zlarda o'zakning bir xil yozilishini kuzatish hisoblanadi.

Uchinchi bosqich - o'zak, so'z yasovchi va shakl yasovchi qo'shimchalarning xususiyatlari hamda tildagi ahamiyatini o'rganish metodikasi. Bu bosqichning o'quv vazifasiga o'zak, so'z yasovchi qo'shimcha, shakl yasovchi qo'shimcha tushunchalarini shakllantirish, so'zning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanish haqidagi tasavvurlarni o'zlashtirish, o'zakda jufti bor jarangli va jarangsiz undoshli so'zlarni to'g'ri yozish malakasini shakllantirish, nutqda so'z yasovchi qo'shimchasi bor so'zlarni ongli ishlatish ko'nikmasini o'zlashtirish kiradi.

Bu bosqichning vazifasi bir-biri bilan ma'lum bog'lanishda hal qilinadi. Masalan, so'zda har bir morfemaning ahamiyatini o'zlashtirish asosida o'quvchilar so'zning leksik ma'nosi bilan uning morfemik tarkibi o'rtasidagi bog'lanishni bilib oladilar. Barcha vazifalar bilan uzviy bog'liq holda, so'zlarning morfemik tarkibini hisobga olib, ulardan nutqda mumkin qadar aniq va ongli foydalanish vazifasi ham bajariladi.

O'zakni o'rganishning xususiyatlari. O'zak tushunchasini shakllantirishda o'quvchilar o'zak o'zakdosh so'zlarning umumiy qismi ekani va u barcha bir xil o'zakli so'zlarning ma'nosidagi umumiylikni o'z ichiga olishi bilan tanishtiriladi.

To'rtinchi bosqich - so'z turkumlarini o'rganish bilan bog'liq holda so'zning tarkibi ustida ishlash (III-IVsinflar). So'zning morfemik tarkibini o'rganish tizimida bu bosqichning maqsadi so'z yasovchi qo'shimchaning so'z yasashdagi ahamiyati va shakl yasovchi qo'shimchaning so'z shaklini o'zgartirishdagi ahamiyati haqidagi bilimni chuqurlashtirish; o'quvchilarni ot, sifat, fe'llarning yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash hisoblanadi.

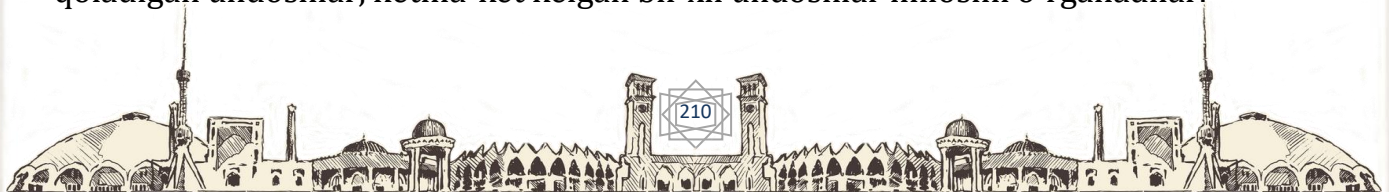
So'z tarkibini o'rganish darslarida mustaqil ishlarni uyushtirish natijasida o'quvchilarning grammatikaga oid bilimlari va imlo malakalarini egallashlariga imkon beradigan quyidagi vazifalarni bajarishga imkoniyat yaratiladi.

1. Turli o'quv mashqlarini bajarish natijasida o'quvchilar so'z tarkibidagi o'zak va qo'shimchalar haqida tushunchaga ega bo'ladilar.

2. O'quvchilar so'z tarkibini tahlil qilishni o'rganadilar. O'zakdosh so'zlarni aniqlash, ma'lum bir o'zakka turli qo'shimchalar qo'shib, o'zakdosh so'zlar yasash, so'zlarga so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar qo'shib gap tuzish singari malakalarni egallaydilar.

3. So'z yasash va so'z o'zgartirishda qatnashadigan turli qo'shimchalar imlosini o'zlashtirib boradilar.

4. Aytilishi bilan yozilishida farq qiladigan undoshlar va talaffuzda tushib qoladigan undoshlar, ketma-ket kelgan bir xil undoshlar imlosini o'rganadilar.

6. Mashqlar davomida o'quvchilar lug'ati yangi so'zlar hisobiga boyib, nutqlari o'sib boradi.

O'quvchilarni so'z yasash xususiyatlarini tushunishga tayyorlash uchun o'qituvchi ularga muayyan bir yangi so'z qaysi so'zdan va qaysi morfema yordamida yasalganini aniqlashga qaratilgan topshiriq beradi. Masalan, o'qituvchi chegara otini aytadi va chegarani qo'riqlaydigan kishini bildiradigan o'zakdosh ot tanlashni topshiradi (chegarachi). Vazifani boshqacharoq berish ham mumkin: o'qituvchi so'zni va so'z yasovchi morfemani beradi. O'quvchining vazifasi yangi so'zni to'g'ri yasash va leksik ma'nosini tushuntirish hisoblanadi. Masalan, baliq so'zidan -chi qo'shimchasi yordamida yangi so'z yasash (baliqchi), uning leksik ma'nosini tushuntirish, qaysi so'z turkumi ekanini aytish topshiriladi. Ikkala topshiriqda ham o'quvchilar so'zni morfemik tahlil qiladilar. Bunda o'qituvchi o'quvchilar e'tiborini hosil bo'lgan so'z qaysi morfema yordamida, qaysi so'z turkumidan yasalganiga, qanday ma'no anglatishi va qaysi so'z turkumi ekaniga qaratadi. Bunday mashqlarda tilda mavjud bo'lgan so'zlarning leksik ma'nosi bilan morfemik tarkibining o'zaro bog'liqligiga va biror so'z turkumiga xarakterli bo'lgan so'z yasalishi usuliga asoslaniladi.

Xulosa qilib aytganda, innovatsion texnologiyalardan foydalanib, o'tilgan darsda o'quvchilar o'z qobiliyati va imkoniyatlarini namoyish qilishga erishadilar, jamoa bilan ishlash malakasiga ega bo'ladilar, o'z g'alar fikrini hurmat qilishni o'rganadilar. Bu esa, darsning samaradorligini oshirib, ta'lim sifatini kafolatlashga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. https://uz.wikipedia.org/wiki/Ona_tili
2. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Morfema>
3. Rafiev. Lotin yozuviga asoslangan o'zbek alifbosi va imlosi. T.: 2003.
4. G'ulomov. Ona tili o'qitish prinsiplari va metodlari. T.: O'qituvchi, 1992.

